

FARABİ VE DİL BİLİMİ

Naile AĞABABA*

ÖZET

İslam Hilafetine dahil olan ve ortak bir din – İslam dini etrafında birleşen Yakın ve Ortadoğu, Orta Asya ve Kafkas halkları ortaçağdan günümüze kadar dünya uygarlığına kültürün, bilimin ve güzel sanatların gelişmesini sağlayan önemli katkıda bulunmuşlardır. Bilim adamları, filozof ve şairlerin parlak bir kuşağı üretim alanlarını genişletmiş ve bu dönemde birçok bilimsel ve edebi eserler yaratılmıştır. Bu eserlerin çoğu günümüze kadar değerini yitirmemiştir. Arap Hilafetine dahil olan ülkeler arasında ekonomik ve idari ilişkilerin güç kazanması, kültürün gelişmesinde büyük rol oynamış ve bunun sonucu olarak, Hint, Orta Asya, Kafkas, İran, Mezopotamya, Mısır, Yunan-Rum kültürleri önemli ölçüde birbirlerini etkilemişler. XI yüzyılda Hilafet parçalanmaya başlamış ve Orta Asya, İran, Kuzey Afrika'nın topraklarında bağımsız feodal devletleri ortaya çıkmıştır. Kültürel gelişme süreci bu yeni kurulmuş devletlerde birkaç yüzyıl büyük bir hızla devam etmiştir.

Filoloji, leksikoloji, stilistik(biçembilim), şiir, mimarlık, müzik, hattatlık, dekorasyon ve süsleme sanatı gibi sanat ve bilim dalları önemli oranda gelişme kaydetmiştir.

Araştırdığımız dönemde Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde bilimin çeşitli alanlarında: felsefe, sosyal bilimlerde eserlerin ve mimarlık abidelerinin ortaya çıkması kültürel hayatın sürekli yükselişinin göstergesi idi. Bu dönem Kindi, Zekeriya Razi, Farabi, İbn Sina, Biruni, Mahmud Kaşgari, Buhari, Firdevsi, Rudeki, Nizami, Cahiz, el- Mearri gibi ansiklopedik bilgiye sahip bilim adamlarının, dehaların ve şairlerin dönemi oldu. Farabi felsefe, mantık ve teolojiyle beraber dil bilimi konusunda da yenilikçi düşünceleriyle dikkati çeken bilim adamlarındandır.

Anahtar sözcükler: Dil bilim, Farabi, Felsefe, Sosyal Bilimler, Ortaçağ, Mantık

* Yrd.Doç.Dr, Bozok Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (naileaababa@yahoo.com)

FARABI AND LINGUISTICS**ABSTRACT**

Included in the Islamic Caliphate and a common religion – Near and Middle East united around Islam, Central Asian and Caucasian peoples contributed significantly to enabling the development of culture, science and the arts to the world civilization from the Middle Ages to the present. Brilliant generation of scientists, philosophers, poets expanded their creativity and created many scientific and literary works duaring this period. Most of this works hasn't lost its value today. The wining power in economic and administrative relations between the countries involved in the Arap Caliphate has played a major role in civil development, and as a result various cultures, Indian, Central Aaia, the Caucasus, Iran, Mesopotamia, Egypt, Grese- Creek cultures have significantly affect each other. XI century began Caliphate fragmentation and in the territory of Central Asia, Iran, North Africa has emerged independent feudal state. Cultural development process in this newly created state has continued for several ceturies at a great pace.

Arts and sciences as philology, lexicology, stylistic, poetry, architecture, music, calligraphy decorative arts had recorded significant progress.

In the period under investigation in the Near East countries in various fields of science: philosophy, the emergence of the works in the social science and architectural monuments were indicative of the spiritual life. This period was the era of Kindi, Zakatia Razi, Farabi, Avicenna, Biruni, Mahmud Kaşgari, Buhari, Ferdousi, Rudeki, Nizami, Jahiz, el- Mearri, the encyclopedic knowledge of scientists and poets.

Keywords: Linguistics, Farabi, Philosophy, Social Sciences, Middle Age, Logic

GİRİŞ

Farabi'nin özgeçmişini ve eserlerini konu alan kaynak sayısı az değildir. Özellikle Orta Asya ve Türk bilim adamları onun yaşamını ve yaratıcılığını dikkatle inceleyip çok değerli eserler ortaya koymuşlardır. Ama Farabi'nin dil bilimi konusunda düşünceleri özgün bir araştırma halinde yazılmamıştır. Bu makalemizde sözünü ettiğimiz boşluğu doldurmak amacıyla az da olsa katkı sağlamaya gayret gösterilmiştir.

İslam Hilafetine dahil olan ve ortak bir din – İslam dini etrafında birleşen Yakın ve Ortadoğu, Orta Asya ve Kafkas halkları dünya uygarlığına ortaçağdan günümüze kadar kültürün, bilimin ve güzel sanatların gelişmesini sağlayan önemli katkıda bulunmuşlardır. Bilim adamları, filozof ve şairlerin parlak bir kuşağı yaratıcılık alanlarını genişletmiş ve bu dönemde birçok bilimsel ve edebi eserler yaratılmıştır. Bu eserlerin çoğu günümüze kadar değerini yitirmemiştir. Arap Hilafetine dahil olan ülkeler arasında ekonomik ve

idari ilişkilerin güç kazanması medeni gelişimde büyük rol oynamış ve bunun sonucu olarak, çeşitli kültürler, Hint, Orta Asya, Kafkas, İran, Mezopotamya, Mısır, Yunan-Rum kültürleri önemli ölçüde birbirlerini etkilemişlerdir. XI yüzyılda Hilafet parçalanmaya başlamış ve Orta Asya, İran, Kuzey Afrika'nın topraklarında bağımsız feodal devletleri ortaya çıkmıştır. Kültürel gelişme süreci bu yeni kurulmuş devletlerde birkaç yüzyıl büyük bir hızla devam etmiştir.

Yabancı dillerden çevrilmiş eserlerin etkisi ile halk kitlelerinin tarım, zanaat ve ticari alandaki tecrübeleri ortak olmuş, Yakın ve Ortadoğu halklarının medeniyetine dayanan bilimsel ve felsefi fikir gelişmeye başlamıştır. Ortaçağda Arap dilinde yazılan bilimsel ve felsefi eserlerin ortaya çıkmasında birçok halkın bilim adamlarının önemli rolü olmuştur.

FARABİ VE ONUN “BİLİMLERİN TESNİFATI” ESERİ

Filoloji, leksikoloji, stilistik (biçembilim), şiir, mimarlık, müzik, hattatlık, dekorasyon ve süsleme sanatı gibi sanat ve bilim dalları önemli oranda gelişme kaydetmiştir.

Araştırdığımız dönemde Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde bilimin çeşitli alanlarında, felsefe, sosyal bilimlerde eserlerin ve mimarlık abidelerinin ortaya çıkması manevi hayatın sürekli yükselişinin göstergesi idi. Bu dönem Kindi, Zekeriya Razi, Farabi, İbn Sina, Biruni, Mahmud Kaşgari, Buhari, Firdevsi, Rudeki, Nizami, Cahiz, el-Mearri gibi ansiklopedik bilgiye sahip bilim adamlarının, dehaların ve şairlerin dönemi oldu.

Ebu Nasr el-Farabi'nin hayatı hakkında günümüze kadar çok az bilgi ulaşımıştır. Onun yaşamı hakkında yalnız Müslüman yazarların eserlerinde bilgi vardır. Bu bilgiler de çoğu zaman çelişkilidir.

Ebu Nasr Muhammed İbn Muhammed İbn Uzluk İbn Tarhan el-Farabi 873 veya 874 yılında Farab'da, Arıs nehrinin Sırderya ile kavuştuğu yerde doğmuştur. Tarihçilerin yazdığına göre IX-X yüzyıllarda Farab, Şaş (şimdiki Taşkent) şehrinin kuzey batısında yer alırdı. Farab yakınında Süt kent şehrinin olduğu hakkında da bilgi mevcuttur.

Tahmin edildiği gibi Farabi Farab'a göç etmiş Oğuz veya Karluk Türk boylarından olan bir asker ailesinde doğmuştur. Onun babası astsubay olmuştur. İlk eğitimini vatanında almıştır. Bağdat'a gitmeden önce Arapçayı bilmiyordu ve ilk eğitimini tahminimize göre Türk veya Soğdi dilinde almıştır. Daha sonra Farabi eğitimini devam ettirmek için Bağdat'a gitmiştir.

Bağdat Müslüman dünyasının birçok ülkesinden, öncelikle İran, Orta Asya ve Kafkas'tan gelen bilim adamları ve edebiyatçılar için oldukça cazip bir şehir idi. . 762 yılında Bağdat sadece merkezi iktidarın, ticaret yollarının ve zenginliğin merkezi olmakla kalmıyor, Hilafet.in kültürel hayatının ve bilimin merkezi haline geliyordu.

Bağdat'a geldikten sonra Farabi Ortaçağ bilimlerini ve çeşitli dilleri öğrenmeye başlamış, birçok dini akide ve felsefi fikir sahibi bilim adamları ile temasta olmuştur. Farabi öncelikle teorik bilimleri: matematik, müzik teorisi, mantık, teorik tıp vs. ile ilgilenmiştir. O, büyük bir başarı ile doğa bilimlerini, filoloji ve şiir sanatını da benimsemiştir. Farabi'nin en çok ilgisini çeken dillerin öğrenilmesi idi. Arap dilini ve gramerini Bağdat'ta öğrenmiştir. Birçok kaynağa dayanarak, onun Fars, Yunan, Eski Suriye dillerini bildiği tespit edilmiştir.

Kısa zamanda Farabi tanınmış bilim adamı oldu. Kaynaklarda onun felsefe, mantık, matematik ve müzik alanlarında geniş bilgiye sahip olduğu yazılıyor. Onun Bağdat'ta Arap dilli kültürün merkezinde bulunması çok verimli olmuştur. Yalnız orada onun ansiklopedik bilgiye sahip bir bilim adamı ve filozof gibi yetişmesi gerçekleşmiştir. Bağdat'ta eğitimle beraber, Farabi bilimsel araştırmalarla de sürekli meşgul olmuştur.

330/941 yılında Farabi Şam'a gitmiş ve hayatının kalan kısmını orada geçirmiştir. Orada da bilimsel çalışmalarına devam etmiştir. Daha sonra Haleb'e taşınmıştır. Haleb amiri Seyfuddevle Hemdamit (943- 967) Farabi'ye hayatının sonuna kadar saygı göstermiştir.

949- 950 yıllarında Farabi Mısır'ı ziyaret etti. O dönemde Mısır'da İsmail'i tarikatı yaygındı. Farabi'nin Mısır seyahatinin sebebi belli değildir. Mısır'da O, "Erdemli şehrin nüfusunun bakış açıları hakkında" adlı eserini gözden geçirdi ve onu bölümlere ayırdı.

Farabi'nin kendi eceliyle mi öldüğü, yoksa bir kaç kişi ile Askalan şehrine gittiği zaman silahlı soyguncular tarafından mı öldürüldüğü kesin bilinmemektedir.

Farabi çok zengin bir bilimsel miras bırakmıştır. O, ortaçağ biliminin tüm alanlarına ait eserler yazmıştır. Bu eserler bilim ansiklopedisi adlandırılabilir. Farabi çeşitli bilimlerin pratik tarafı ile ilgilenmiş, onların felsefi değerini açıklamıştır. Bilimin çeşitli problemlerini çözdüğü zaman onlara, daha çok teorisyen ve filozof gibi yaklaşmıştır.

Eserlerinin sayısı ve kapsamı göz önünde bulundurularak Farabi Aristo telis'ten sonra "İkinci Öğretmen" diye adlandırılmıştır. Farabi'nin 150 den

fazla eserinin olduğu bilinmektedir. İçeriği itibariyle bu eserleri 7 bölüm halinde tasnif etmek mümkündür.

1. Felsefe konusunda yazılan eserler. Bu eserler var oluşun kural ve kategorilerini içermektedir.
2. İnsanın kavrama faaliyetinin felsefi yönlerini konu alan eserler. Kavranabilirliğin türleri, basamakları ve usulleri. Mantık konusunda eserler de bu kategoride yer alır.
3. Felsefenin ve teknik bilimlerin hedefi, içeriği ve konularını araştıran eserler.
4. Maddenin nicel ve mekânsal ilişkileri konusunda eserler, yani matematik: aritmetik, geometri, astronomi ve müzik eserleri.
5. Maddenin değişik türleri ve özelliklerini, inorganik doğanın özellikleri, insan ve hayvanların vücutları konusunda, yani doğa bilimlerini: fizik, kimya biyoloji, optik, tıbbi araştıran eserler.
6. Dil bilimi, şiir, belagat, kaligrafi konusunda eserler.
7. Sosyal ve siyasal yaşamı, sosyal yapı, kamu yönetimi, maneviyat ve onun kategorileri, terbiye problemleri, yani devletçilik, hukuk, siyaset, etik, eğitim- öğretim ve diğer sosyal bilimlere konu alan eserler. Bu yapıtlar nihai, genelleştirici olup insan toplumunu incelemeye önce onun felsefi yapısına dikkatleri çeker.

Farabi'nin birçok eseri günümüze ulaşmamıştır, çoğunun sadece başlığı bilinmektedir. Elimize ulaşan eserleri bile ortaçağ Doğusunun sosyal ve siyasal, kültürel yaşamı konusunda zengin bilgi vermektedir.

8. Farabi'nin eserlerini genel olarak iki kısma ayırmak gerekmektedir:
9. Eski Yunan filozoflarının ve doğa bilimcilerin bilimsel mirasını öğrenmek, yaymak ve açıklamak amacı ile yazdığı eserler.
10. Ortaçağ biliminin ve felsefesinin çeşitli problemlerini bizzat kendisinin araştırdığı eserler.
11. Farabi Aristo telis'in mantık konusundaki tüm eserlerine şerh yazmıştır.

Farabi'nin "şerhçilik" faaliyetini mevcut metinlere yalnız izahat ve not yazmak gibi algılamak doğru değildir. Genelde "şerhler" ve "talikler" hakkında

yazarken dikkate almak gerekir ki, eski dillerde yazılmış metinleri araştıran bilimsel çalışmanın talep ettiği bilgi birikimini yansıtan esere “şerh” denir.

“İlm aş-şerh” – şerhçilik bilimi ortaçağda Müslüman Doğusunda bilimsel polemğin geniş yayılmış, doğal bir tezahürü idi.

Bilim adamlarının isteğine göre yazdıkları şerhler çeşitli bilim alanlarına – tarih, edebiyat, metin bilimi ve dilciliğe ait olabilirdi. Ünlü Rus bilim adamı Kraçkovski'nin yazdığı gibi“Şerh, Arap edebiyatında yazılmış sayısız eserler ruhunda alelade bir eserdir.” (Kraçkovskiy 1957: c. 2, 703)

“Şerh” – filolojide mevcut olan bütün eserlere benzer bir yapıttır. Şerh Ortaçağ filolojisinin en önemli alanlarından biridir ve üç çeşidi vardır: Büyük şerh, orta şerh ve parafraz. Büyük şerhte orijinal eserin metninin her bir sözcüğü ayrıca şerh olunur. Orta şerhte cümlelerin yalnız ilk sözcükleri hatırlatılır, cümle ise tümüyle şerh olunur. Parafrazda orijinal metin katienen hatırlanmaz, şerh bağımsız eser şeklini alır.(Ağababa 2006: 51)

Ortaçağda çok yaygın olan şerhler yaratıcı düşüncenin ve bilimsel tartışmanın ifade şekli olmuştur.

Farabi'nin yazdığı tüm şerhler parafrazdır, yani o her zaman orijinal metinden bağımsız, sadece kendi özgün düşüncelerini yansıtan şerhler yazmıştır.

Farabi'nin “Kitap fi İhsai'l-Ulum va't-Tarif” (Bilimlerin sınıflandırılması ve belirlenmesi konusunda kitap) adlı eseri özellikle bilimlerin sınıflandırılması ve insan bilgisinin çeşitleri konusundadır. Bu eser sonraları Ortaçağ bilim ansiklopedisi gibi ün kazanmıştır.

“ İhsau'l-Ulum”un birinci bölümü dil bilimine adanmıştır. Bu bölüm yedi kısımdan oluşuyor:

1. Basit sözcükler konusunda bilim.
2. Tamlamalar bilimi.
3. Basit sözcükler konusunda kurallar.
4. Tamlamalar konusunda kurallar.
5. İmla kuralları.
6. Doğru okuma kuralları.
7. Şiir yazma bilimi. (Gafurov, Kasımcanov 1975:129)

Son derece güncel olan ve şaşkınlık doğuran, Farabi'nin dil bilimine ayırdığı yerdir. Dil aklın içgüdüsünün tezahürü olabilir. Farabi'ye göre dil, bilimsel düşüncenin afeti gibi, onun öyle bir varoluşudur ki, biz onunla, her şeyden önce yüz yüze geliriz. Farabi'nin herhangi bir dilin kuralları, özellikle Arap dilinin kuralları hakkında fikirleri dilcilik tarihinde kendine has yer tutar. Kısaca onun değindiği meseleleri hatırlatalım: Ses ve harf, sesin çeşitleri, sözcüğün oluşması, sözcüğün unsurları, fikrin oluşması açısından tamlamalar, yazma ve okuma kuralları. Şiir mantıkla beraber dilciliği de içerir. Şiir dilinin özellikleri ve şiirin ölçüsü hakkındaki tavsiyeleri somutluğu ile önem kazanır, edebiyat teorisi ve uygulaması için çok önemlidir. Farabi birkaç eserini dil problemlerine adanmıştır. “Kitap fi'l-Luğat” (Sözlük Hakkında Kitap), “Kitap fi Sınaati'l-Kitabe” (Yazı Konusunda Kitap), “Kitabu'l -Elfaz va'l-Huruf” (Sözcükler ve Harfler Hakkında Kitap) örnek gösterilebilir.

Mantık bilimine adanmış eserlerinde de Farabi düşüncesini söz ile ifade tarzına büyük önem verir, sözcük oluşturma ve gramer meselelerine değinir, Arapça ve Yunanca sözcük ve tamlamaları karşılıklı araştırır. Mantığın gramer ile sıkı bağlantısına değinir ve mantığın düşüncenin grameri olduğunu yazar. Mantığın kategorileri ve kurallarının değişken dillerin kategorilerinden farklı olarak evrensel olduğuna dikkati çeker. Mantık kategorilerini Farabi dil araçları, onların ifade şekilleriyle ilintili açıklar. “Mantık” sözcüğü “nutuk” sözcüğünden oluşmuştur. Mantık Farabi'ye göre üç unsuru belirtir:

1. İnsanın kategorilerle düşünme kabiliyetini, bilime ve sanata hakim olma, kendisinin ve başkasının eylemlerinde çirkinliği ve güzelliği ayırt etme becerisi.
2. İnsanın aklında oluşan ve kendisiyle konuşma olarak adlanan kategoriler (İç nutuk).
3. Akılda oluşanı belirtme. (Harici nutuk). (Kafurov, Kasımcanov 1975:129)

Mantık, idraki yanlış yaptığı zaman doğruya sevk eden ve idrakin yardımıyla alınacak herhangi bir sonuca varıldığı zaman yanlışlardan sakındıran nesnelere içerir. Bu bir sanattır; çünkü akıl için kendisiyle konuşmanın tüm dillerde genel olan kurallarını ve dilin ifade vasıtalarını oluşturan, tefekkürü onların aracılığı ile yöneten ve her iki halde yanlışlıklardan sakındıran (harici) konuşmanın kuralları mantık olarak adlandırılır. Fikrin, dil vasıtasıyla ifadesi düşüncesini ortaya çıkaran Farabi, mantık ile gramerin problemleri arasındaki benzerliğin farkına varır ve bu bilim dalının gramer ile akraba olduğunu yazar. Mantığın akıla münasebeti, gramerin dile ve sözcüğe olan münasebeti gibi olduğunu anlatır. Gramerin dile ve

sözcüklere münasebeti, mantığın aklın algıladığı entelektüel objelere münasebeti gibidir. Başka bir yerde Farabi, altını çizerek yazıyor: “Bizim gayemiz mantık sanatını araştırmaktır. Mantık akli, yanlış yaptığı zaman doğruya sevk eden ve idrakin yardımı ile alınacak herhangi bir sonuca varıldığı zaman bütün yanlışlıklardan sakındıran bir sanattır. Mantığın idrake münasebeti gramerin dile münasebeti gibidir. Gramer insanların dilini ıslah etmek ihtiyacından dolayı oluşmuş bir bilim dalıdır. Mantık ise idrakin gerçek olmasını ve yanlışını önlemek için düşüncenin doğru yönde akışını sağlar. (Hayrullayev 1982:149)

Mantığın gramer ile karşılaştırılması çağdaş bilimde metodik amaçla yazılan tüm mantığa ait ders kitaplarında yer alır. Dilin, konuşmanın ve düşüncenin ifade özellikleri ve içeriğinin Farabi tarafından açıklanması çağdaş bilimin tezlerini hatırlatır ve araştırılan konulara onun bilimsel yaklaşımını ve fikirlerinin derinliğini gösterir. O yazar: “Gramer ve mantığın ortak yönleri vardır, aynı zamanda onlar farklıdır, çünkü gramer yalnız herhangi bir halkın dilinin kurallarını izah eder. Mantık ise bütün diller için ortak olan dil kurallarının izahıdır” (Hayrullayev 1982:150). Bu fikir daha olgun şekilde “İhsau’ l-Ulum” eserinde belirtilir. Mantığın gramer ile ortak ve farklı yönleri vardır; çünkü gramer herhangi bir halkın dili için sözcük kurallarını belirler. Mantık ise bütün halkların dilleri için yararlı olan genel kuralları üretir. Sözcükler tüm diller için evrensel özelliklere sahiptir. Örnek olarak ayrı ayrı sözcük ve tamlamaları göstermek olur. Sözcükler ad, eylem ve yardımcı sözcüklerden oluşur. Bu sistem Sami dillerine mensuptur. Dil bilimciler gramer kurallarını yazdıkları zaman yalnız kendi dillerinde olan sözcükleri ele alırlar. Örnek verecek olursak Arap dil bilimcileri Arap dilinde olan sözcükleri isim, fiil ve harf olmak üzere üç kısma ayırmışlar. Yunan dil bilimcileri Yunan dilinde olan sözcükleri isim, fiil ve harf olmak üzere üç kısma bölerler; lakin bu kuralları kendi diline istinaden yazarlar. Bu kurallar her iki dil için ortak olsa da genel gramer kuralı olarak değil, kendi dilinin kuralı olarak tespit edilir. Sözcüklere yaklaşım bakımından mantık ile gramer arasındaki fark budur. Gramer, kuralları yalnız bir dilin gramatik yapısına dayanarak tespit ederken, mantık sözcükler hakkındaki kuralları bütün halkların dilleri için genel kurallar halinde ortaya koyar. (Hayrullayev 1982:151)

SONUÇ

Dillerin milli karakteri konusunda Farabi doğru fikre sahiptir ve bunu yazarken çağdaş bilimin seviyesine çok yaklaşmıştır. Bunun yansısı o, haklı olarak, tüm dünya dillerinin gramer düzeninde aynı kategorileri ve kuralları bulmanın mümkün olduğunu yazar.

Farabi'nin eserlerinde önemle vurgulanan ve bizim kısaca değindiğimiz mantık ve dilbilimi, dilin gramer kuralları, onların mantık yoluyla açıklanması çok önemli konulardır ve bilim adamları tarafından her biri ayrıca incelenmesi gerekmektedir diye düşünüyoruz.

Farabi çok zengin bir bilimsel miras bırakmıştır. O, ortaçağ biliminin tüm alanlarına ait eserler yazmıştır. Bu eserler bilim ansiklopedisi adlandırılabilir. Farabi çeşitli bilimlerin pratik tarafı ile ilgilenmiş, onların felsefi değerini açıklamıştır. Bilimin muhtelif problemlerini çözdüğü zaman onlara, daha çok teorisyen ve filozof gibi yaklaşmıştır.

KAYNAKÇA

- AĞABABA, N.(2006) *Ortaçağ Türk Dil Bilim Adamları*. Ahenk yayınları
- AL-FARABİ (1970) *Filosofskiye traktatı*. Alma- Ata
- HAYRULLAYEV M.M. (1982) *Abu Nasr al-Farabi*. Moskova: Nauka
- KAFUROV B. G. KASIMCANOV A. X. (1975) *Al –Farabi v istorii kulturi*. Moskova
- KARAYEV N. (1975) *O sofistike, Aristotel i al-Farabi* . Moskva: Nauka
- KRAÇKOVSKİY İ. Y. (1957) *İzbranniye soçineniya*, M.,- L., t. 2,4.